

Καταστροφές πόλεων και ανοικοδομήσεις: ένα ιστορικό φαινόμενο και οι επιπτώσεις του στην εξέλιξη του πολεοδομικού σχεδιασμού

Η καταστροφή μιας πόλης είναι ένα τραγικό γεγονός με οδυνηρές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, στις διαδικασίες της εξέλιξης της πόλης, στην ιστορία των ανθρώπων της και των επιτευγμάτων τους. Και αυτό ανεξαρτήτως του αν προέκυψε ως αποτέλεσμα πολεμικών επιχειρήσεων (στόχος εναέριων βομβαρδισμών ή τόπος μαχών, ή αντιποίνων), φυσικών αιτίων (σεισμοί, πλημμύρες, πυρκαγιές), πράξεων αντίστασης ή ανθρώπινης εγκληματικότητας (εμπρησμοί). Από την εποχή του Νέρωνα και την καταστροφή της Ρώμης από φωτιά⁵, ελάχιστες είναι οι μεγάλες πόλεις στον κόσμο που δεν καταστράφηκαν τουλάχιστον μια φορά: Από πυρκαγιά το Λονδίνο το 1666 και το Παρίσι το 1621, από βομβαρδισμό οι Βρυξέλλες το 1695⁶, από πυρκαγιά η Κοπεγχάγη στα 1728 και 1795, η Νέα Υόρκη το 1776 και το 1845, το Πίτσμπουργκ το 1846, το Βουκουρέστι το 1847, το Σικάγο το 1871, από σεισμό και πυρκαγιά η Λισαβόνα το 1755 και το Σαν Φρανσίσκο το 1906. Το 1812 η Μόσχα κήκε από τον ίδιο τον ρωσικό στρατό, ενώ στον 20ό αιώνα καταστράφηκαν ως πεδία μαχών στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο πολλές βελγικές πόλεις, και στον Δεύτερο βομβαρδίστηκαν ανελέητα το Ρότερνταμ το 1940, δεκάδες πόλεις της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γερμανίας κι ακόμη διάσπαρα αστικά κέντρα όπως η Φλωρεντία, η Βαρσοβία, η Δρέσδη, το Καντέρμπουρυ. Σημαντικές καταστροφές από υπερχειλίσεις ποταμών, όπως π.χ. ο Δούναβης, ο Μολδάβας, ο Άρνος και άλλοι, πριν από τις ρυθμίσεις και τα έργα στην κοίτη τους, δημιούργησαν σοβαρότατα προβλήματα στην Βιέννη, στην Πράγα, στην Βουδαπέστη, στην Φλωρεντία.

Ανάμεσά τους το Παρίσι παρέχει ένα μοναδικό παράδειγμα «καταστροφής» του μεγαλύτερου μέρους μιας πόλης εξ αιτίας της πολεοδομικής της αναδιοργάνωσης⁷: Πρόκειται για τις επεμβάσεις του βαρόνου Ωσμανν στα χρόνια της δεύτερης αυτοκρατορίας 1852-1870. Ωστόσο ούτε εδώ πρόκειται για μια ανέφελη ειρηνική επιχείρηση, καθώς ο ανασχεδιασμός και η ανοικοδόμηση της πόλης λειτούργησαν εκδιώκοντας βίαια τα φτωχά εργατικά στρώματα που είχαν «καταλάβει» το παλαιωμένο μεσαιωνικό Παρίσι, όταν από το τέλος του 17ου αιώνα είχαν αρχίσει να το εγκαταλείπουν

για την ύπαιθρο ή τις Βερσαλλίες η αριστοκρατία και οι μεγαλοαστοί του.

Είναι γεγονός ότι οι προηγούμενες αναφορές προέρχονται από πόλεις του δυτικού κόσμου, που από τον 17ο αιώνα και μετά υιοθετούσαν σταδιακά ιδιαίτερους κτιριοδομικούς και πολεοδομικούς κανονισμούς. Με στόχο την προστασία των πόλεων από πυρκαγιές, οι κανονισμοί απαγόρευαν την χρήση εύφλεκτων υλικών, κυρίως το ξύλο, επιβάλλοντας παράλληλα στιβαρές μεσοτοιχίες, λίθινες ή από τούβλα, και μεγάλη πλάτη δρόμων, ώστε να δυσχεραίνεται η διάδοση της φωτιάς.

Παρά τις προσπάθειες όμως, καθώς η σταδιακή ομαλή προσαρμογή της πόλης στα νέα δεδομένα απαιτούσε μεγάλα χρονικά διαστήματα, η καταστροφή ερχόταν σχεδόν αναπόφευκτα. Και παράλληλα, όταν ο πληθυσμός της πόλης συνερχόταν από το σοβαρό αυτό πλήγμα, ως βασική αιτία της καταστροφής θεωρούσε συνήθως την απαρχαιωμένη μορφή του χώρου της πόλης, που δεν στάθηκε ικανή να αποσοβήσει την επέκταση της καταστροφής. Ως βασικό ζητούμενο για την ανοικοδόμηση προέκυπτε η χάραξη ενός νέου σχεδίου, που θα ανανέωνε τον αστικό χώρο, απαντώντας σε όλα τα πολεοδομικά ζητήματα που είχαν κατά καιρούς τεθεί και εγγράφοντας στον ιστό της πόλης τις κυρίαρχες απόψεις της εποχής για μια πόλη λειτουργική, υγιεινή και ασφαλή, προσαρμοσμένη στις αισθητικές αντιλήψεις του καιρού της. Η καταστροφή αντιμετωπιζόταν πάντα ως αφορμή να επιτευχθεί ένας ριζικός εκσυγχρονισμός, πρόκληση και «ευκαιρία που δεν έπρεπε επ' ουδενί λόγω να χαθεί»⁸. Είναι εντυπωσιακό πόσο συχνά και σε πόσες γλώσσες επαναλαμβάνεται ακριβώς η φράση αυτή.

Πυρκαγιές στο Λονδίνο, 1666...

... στο Παρίσι, 1621 ...

Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι, ενώ η καταστροφή και η επιλογή ενός νέου σχεδίου για την πόλη αποτελούν μείζονα στοιχεία της ιστορίας της, τις περισσότερες φορές υποβαθμίζονται. Κοινός τόπος για την βιβλιογραφία και τους ερευνητές του θέματος είναι ότι την καταστροφή ακολουθούσε συνήθως μια περίοδος ευημερίας και δημιουργικότητας. Η διαπίστωση αυτή στην πραγματικότητα οφείλεται στο γεγονός ότι οι αναγεννημένες πόλεις που είχαν υποστεί σημαντικές αλλαγές μετά την καταστροφή τους, ήταν έτοιμες να αξιοποιήσουν ευκολότερα τις εκσυγχρονιστικές απαιτήσεις. Παράλληλα η έκταση της καταστροφής επέτρεπε την διεξοδική εφαρμογή των νέων πολεοδομικών ιδεών, καθιστώντας τις ανασχεδιασμένες πόλεις ολοκληρωμένα παραδείγματα σχεδιασμού της εποχής τους, άλλοτε φορείς μιας ιδεατής μορφής⁹, άλλοτε ένα είδος εργαστηρίου ιδεών όπου δοκιμαζόταν το εφικτό και το επιθυμητό των νέων χωρικών επιλύσεων. Ας σημειωθεί ότι με την ευκαιρία δύο εξειδικευμένων συνεδρίων για το θέμα αυτό που έγιναν το 1983 και το 1993¹⁰, φάνηκε ότι οι ανοικοδομήσεις πόλεων μετά από καταστροφές ήταν ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, το οποίο επέτρεπε ουσιαστικά να συνδεθεί στενά η ιστορία των πόλεων με την ιστορία των καταστροφών.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό στην φάση της ανοικοδόμησης: Σχεδόν πάντα, οι κάτοικοι που έχουν χάσει τις κατοικίες τους και τους οικείους χώρους ζωής τους αντιδρούν έντονα απέναντι στο νέο σχέδιο και στις χαράξεις του που εξαφανίζουν ή κάνουν αγνώριστους τους χώρους ζωής τους, ή παράλληλα δημιουργούν προβλήματα, αλλαγές και διεκδικήσεις τρίτων στις ιδιοκτησίες τους.

... στην Λισαβόνα, 1755 ...

... στο Βουκουρέστι, 1847.

Διόλου τυχαία ο Joseph Saïas έκλεινε το κείμενο που παραθέσαμε στην αρχή των Προλεγομένων με τις ακόλουθες φράσεις: «*Η Θεσσαλονίκη πρέπει να αναγεννηθεί από τις στάχτες της πιο όμορφη και πιο ισχυρή από ποτέ [...] Η ανατροπή που ετοιμάζεται στην πόλη που ανοικοδομείται προοιωνίζεται θετικά αποτελέσματα. Από ένα μεγάλο κακό πρέπει να προκύψει ένα μεγάλο καλό. Η χάραξη της νέας Θεσσαλονίκης θα αποτελέσει μαρτυρία για την επιστημονική εφαρμογή των κανόνων της σύγχρονης Πολεοδομίας, ενώ παράλληλα υπόσχεται να δημιουργήσει μια πόλη όσο γίνεται πιο όμορφη. Η Θεσσαλονίκη, είμαστε σίγουροι, θα αποτελέσει παράδειγμα σε άλλες πόλεις που καταστράφηκαν σ' αυτόν τον πόλεμο, στο πλαίσιο της γενικής αναγέννησης που θα σημειωθεί στο μέλλον*»¹¹.

Πώς αντιμετωπίστηκαν οι καταστροφές πόλεων στην περιοχή μας, δηλαδή στο νεαρό ελληνικό κράτος και στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας;

Η δεκαετία 1830-1840 μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μεταίχμιο. Ήδη από το 1828 είχαν ξεκινήσει προσπάθειες ανασυγκρότησης των πόλεων της ανεξάρτητης Ελλάδας που είχαν ουσιαστικά ισοπεδωθεί κατά την επανάσταση και τον αγώνα εναντίον των οθωμανών. Ωστόσο οι πόλεις αυτές ήταν μικρού μεγέθους, με πληθυσμούς 3.000-5.000 κατοίκων, που αποτελούνταν κυρίως από αγρότες, γαιοκτήμονες και λιγοστούς εμπόρους, υπαλλήλους και τεχνίτες, και απαιτούσαν συνήθως στοιχειώδη σχέδια, ενώ δεν διέθεταν πόρους για τεχνικές υποδομές και αστικές υπηρεσίες, ή για εξωραϊστικές επεμβάσεις. Τα πρώτα ελληνικά σχέδια πόλεων παραπέμπουν μάλλον στην

Σχέδια για τις πόλεις Μεθώνη, Κόρινθο ...

μακράων εμπειρία των σχεδίων για εποικισμούς: Πόλεις με λιγότερους από 10.000 κατοίκους, απλά ορθογωνικά σχέδια με ομοίομορφες χαράξεις των δημόσιων και ιδιωτικών χώρων (ισομεγέθη οικοπέδα, πλατείες κανονικά τοποθετημένες στο σύστημα των δρόμων), δημόσια καταστήματα στην κεντρική πλατεία και συχνότατα ένα βουλευτήριο περιμετρικό, φυτεμένο με δενδροστοιχίες που σημάδευαν τα όρια της «πόλης».

Αντίθετα η Οθωμανική αυτοκρατορία που εξαγγέλλει ένα πρόγραμμα ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων το 1839 επιδιώκοντας να αναπροσαρμόσει τις δομές της απέναντι στην ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της Δύσης, θα προωθήσει την αναμόρφωση των πόλεων της που έχουν αστική παράδοση, σημαντικά μεγέθη και πολυπολιτισμική σύνθεση πληθυσμών, και θα βασιστεί στις παρεμβάσεις αυτές για να αποδείξει την πρόθεσή της να εκσυγχρονισθεί¹². Στις αρχές του 19ου αιώνα οι οθωμανικές πόλεις που είχαν ευνοηθεί από την *paşa ottomanica*, δεν είχαν γνωρίσει πολεμικές επιθέσεις, καταστροφές και υποχρεωτικές ανανεώσεις. Ωστόσο οι ιδιοτυπίες στην ιδιοκτησία της γης, οι διακρίσεις εις βάρος των θρησκευτικών ομάδων (χριστιανών και εβραίων) και η αδυναμία των αρχών να παρέμβουν ώστε να τερματίσουν μια φωτιά προτού πάρει διαστάσεις¹³, απέτρεπαν τις επενδύσεις σε ακίνητα και διατηρούσαν τις μεσαιωνικές μορφές του χώρου. Πυρκαγιές πάντως εκδηλώνονταν και μάλιστα, σύμφωνα με έρευνα της Zeynep Çelik, 109 μεγάλες πυρκαγιές καταγράφηκαν στην Κωνσταντινούπολη από το 1633 μέχρι το 1839, και άλλες 229 στα νεότερα χρόνια, από το 1839 ως το 1906¹⁴.

... Πάτρα και

Σπάρτη (1828-1858).

Οι λόγοι έχουν συζητηθεί ήδη σε άλλα κείμενα¹⁵. Εν συντομία, σύμφωνα με την εκσυγχρονισμένη νομοθεσία του 1864 και 1882, η καταστροφή από πυρκαγιά περισσότερών από 10 ιδιοκτησιών, υποχρεώνει την δημοτική αρχή να ανασχεδιάσει με γεωμετρικές χαράξεις την περιοχή. Αν και συνήθως η φωτιά ξεκινά ως ένα τυχαίο γεγονός, οι αρχές την αφήνουν να εξελιχθεί, καθώς επιθυμούν να ανασχεδιάσουν την πόλη τους και έτσι να επιδείξουν στην Πύλη την προθυμία τους να εκσυγχρονίσουν τον τόπο τους. Εντυπωσιακό παράδειγμα των προθέσεων αυτών είναι η πυρκαγιά των Ιωαννίνων το 1869, που έμεινε γνωστή ως «ρυμοτομική» πυρκαγιά...

Στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, οπότε αναζητούνται οι νέες μορφές αστικότητας και διαμορφώνονται οι σύγχρονες ανάγκες και παραγωγικές διαδικασίες, ενώ εισβάλλουν νέα υλικά μαζί με προϊόντα όπως το πετρέλαιο, οι οθωμανικές πόλεις θα γνωρίσουν πολλαπλάσιες καταστροφές, σε αντίθεση με τους ουσιαστικά νέους οικισμούς του ελληνικού κράτους¹⁶. Η Θεσσαλονίκη κάηκε στα 1510, 1545, 1620, 1668, 1840, 1849, 1877, 1890, 1898¹⁷. Οι σημαντικότερες, στα 1545, 1840 και 1890, σύμφωνα με τον Νεχαμά, υπήρξαν πολύ λιγότερο καταστρεπτικές από εκείνη του 1917. Σε έρευνά μου κατέγραψα 70 μεγάλες πυρκαγιές για την περίοδο 1839-1890 στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Ιωαννίνων, εκ των οποίων 28 πυρκαγιές μόνον στην Θεσσαλονίκη.

Πράγματι η ένταση και η καταστροφική μανία των πυρκαγιών αυξάνονταν συνεχώς, καθώς η παραδοσιακή προνεωτερική δομή των ιστορικών πόλεων και η χρησιμοποίηση νέων προϊόντων, όπως το φωτιστικό πετρέλαιο, που βρισκόταν σε κάθε σπίτι, αλλά και η υπερβολική πυκνοκατοίκηση στις κεντρικές περιοχές ευνοούσαν την επέκταση της φωτιάς.

Από το τέλος του 19ου αιώνα η κατάσταση σταδιακά ανατρέπεται και οι πυρκαγιές πόλεων εν καιρώ ειρήνης σχεδόν εξαφανίζονται, καθώς η εφαρμογή σχεδίων με υιοθέτηση χαράξεων και οικοδομικών κανονισμών, έλεγχο της δόμησης και μεγάλους ελεύθερους χώρους, αποδεικνύεται ότι προστατεύει αποτελεσματικά. Ωστόσο ο πόλεμος παίρνει την σκυτάλη. Οι δύο βαλκανικές διενέξεις (1912-1913) θα είναι ιδιαίτερα καταστρεπτικές καθώς οι εχθροπραξίες είχαν αρχίσει μια δεκαετία νωρίτερα, σκληρές και αμείλικτες, ενώ οι αντίπαλοι αποσκοπούσαν σε απελευθέρωση αλύτρωτων εδαφών με αντίστοιχη εδαφική επέκταση του εθνικού χώρου. Αντίστοιχα στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η δύναμη του πυρός ήταν τόσο, ώστε οι πόλεις που βρέθηκαν στις γραμμές των μετώπων ουσιαστικά ισοπεδώθηκαν¹⁸.

Η καταστροφή των παλαιών οικισμών, άλλοτε ηθελπημένη και άλλοτε ως συνέπεια της ανταλλαγής πυρών, εξυπηρετεί το εθνικό αφήγημα απαλλάσσοντας τον χώρο από υλικές αποδείξεις παρουσίας αλλόδοξων ομάδων, και συγχρόνως λειτουργεί αποτρεπτικά στην επιστροφή μη επιθυμητών κατοίκων.

Έπονται ο ανασχεδιασμός και η ανοικοδόμηση. Η πολεοδομία αναλαμβάνει την διαχείριση και την ανάπλαση των αστικών χώρων απαντώντας με νέες σύγχρονες προδιαγραφές που συνήθως εισάγονται από την Δύση και που υπακούουν σε τρεις βασικές στρατηγικές:

- Μετασχηματίζουν τα παραδοσιακά χωρικά δεδομένα που όσο υφίστανται, λειτουργούν ως αδιάψευστοι μάρτυρες μιας διαφορετικής ιστορικής πραγματικότητας.
- Απαντούν στην έντονη ανάγκη εκσυγχρονισμού με ταυτόχρονη προβολή του έργου προς τα έξω ώστε να ενισχυθεί η θέση της χώρας.
- Ερμηνεύουν με νέο τρόπο και οικειοποιούνται τις παλαιότερες μορφές και χρήσεις (δημοσίων, στρατιωτικών, θρησκευτικών κτιρίων και τόπων), με ένταξή τους σε νέες χαράξεις και σύνολα νέων κτιρίων, ελεύθερων χώρων, μνημείων, αγαλμάτων κ.λπ.

Πλειάδα πόλεων στον χώρο της σημερινής Βόρειας Ελλάδας γίνεται παρανάλωμα του πυρός, κυρίως κατά τους δύο βαλκανικούς, που παρά την σύντομη διάρκειά τους έχουν χαρακτηριστεί ως «αληθινό σφαγείο»¹⁹. Επιπροσθέτως οι μεγάλες μάχες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου συμπλήρωσαν τις πολεμικές και τρομοκρατικές καταστροφές των βαλκανικών. Πόλεις μεσαίου μεγέθους όπως οι Σέρρες, μικρότερες όπως το Αμύνταιο, η Πτολεμαΐδα, τα Γιαννιτσά, το Κιλκίς, η Νιγρίτα, το Δοξάτο, η Ηράκλεια (Τζουμαγιά), το Σιδηρόκαστρο και 160 αγροτικοί οικισμοί έχουν καταμετρηθεί και καταγραφεί ως κατεστραμμένοι εντός των ελληνικών συνόρων²⁰.

Οι πολιτικές ανοικοδόμησης και επανακατοίκησης διαφοροποιούνταν ανάλογα με την προέλευση της καταστροφής, εφ' όσον δηλαδή η καταστροφή είχε επέλθει από πυρά πολεμικών μαχών, από τον επελαύνοντα στρατό, από τους υποχωρούντες στρατούς, ή, όσο απίστευτο κι αν φαίνεται, από τους ίδιους τους αποχωρούντες κατοίκους.

Σε μια πόλη – οχυρωμένο στρατόπεδο για την συμμαχική Στρατιά της Ανατολής με περισσότερους από 200.000 στρατιώτες, στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του 1917 γράφει για τις καταστροφές από φωτιά έναν ζοφερό επίλογο.

Χαρακτικό της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1875.

Η όψη της ζωσμένης με τείχη πόλης που γέρνει μαλακά στον λόφο, καταστικτη από τις κατακόρυφες γραμμές των μιναρέδων και των κυπαρισσιών, συνέθετε ένα θέαμα ελκυστικό και παράδοξα αχρονικό.

«Ανάμεσα στην θάλασσα και σ' ένα ψηλό βουνό που φράζει τον ορίζοντα, μέσα σ' ένα στεφάνι από πύργους και επάλξεις που την αποκόπτουν από τον κόσμο, μοιάζει σαν να έχει εξοκείλει στην πλαγιά σπρωγμένη από την παλίρροια. Πάνω στον λόφο απλώνει κλιμακωτά τις στέγες, τους τρούλους και τα οδοντωτά της τείχη [...] Θα 'λεγε κανείς μια από εκείνες τις πόλεις των ονείρων στο βάθος ενός παλιού ζωγραφικού πίνακα, μια

από εκείνες τις μακρινές, άπιστες πολιτείες», σημείωνε ο Victor Bérard (Βικτόρ Μπεράρ)²¹.

Και με άλλη ευκαιρία επανερχόταν: «...Το προφίλ της περιμετρικής οχύρωσης που σκαρφλώνει στον λόφο, η μοναξιά της προκυμαίας, η σκυθρωπή λευκότητα του πύργου και οι φωνές των νυχτοφυλάκων μέσα στην ήσυχη νύχτα θαρρείς και μιλούν για μια πόλη που κοιμάται εδώ και 3 αιώνες, ξεχασμένη, παρατημένη στο βάθος αυτού του κόλπου. Μια πόλη φράγκικη ή ιταλική, που οι σταυροφόροι ή οι γενουάτες ξέχασαν φεύγοντας να πάρουν μαζί τους...».